

գյուղեր», բայց բուն շարադրանքը գծային չէ: Բոլոր հինգ մասերում անձանց և երևույթների հետ կապված նյութերը «մինչ», «հիմա» և «հետո» ունեն: Պարզապես հինգ մասից բաղկացած գրքի նյութերը՝ արխիվային փաստաթղթերը, հուշագրությունները և բանավոր պատմությունների միջոցով ներկայացված հիշողությունները, վերաբերում են Սյունիքի 20-րդ դարի պատմության հենց այդ դրվագներին: Սյունիքի քաղաքական պատմության 20-րդ դարասկզբի դրամատիկ դրվագները միմյանց հետ կապվում են բնակչության տնտեսական և հասարակական կյանքի մասին լրացուցիչ տեղեկություններով, բայց առանցքում միշտ հիշյալ ճակատագրական տարիներն են: Օրինակ՝ բազմաթիվ մարդկային զոհերի և բնակավայրերի ավերման, ոչնչացման պատճառ դարձած, հայթորքական հարաբերությունների փխրուն հավասարակշռությունն ավերած 1905-1907 թթ. հայթորքական կոիվները 1917-1921 թթ. դրվագի հետ սույն գրքում կապվում են դրանց միջակայքում, բայց 1905-1907 թթ. իրավիճակի հետևանքով առաջացած չքավորության, սովի, հիվանդությունների և կոիվների հիշողության բեռով: 1917 թ. Սյունիքի բնակչությունը 1917-1921 թթ.՝ հեղափոխական, հեղաշրջումների, նոր կոիվների և պատերազմի տարիներ, քառսի նոր փուլ մտավ այդ բեռով և այն դեռ չհաղթահարած: Քառս, որում մարդիկ պիտի «հարմարվեին» և փորձեին կյանքը շարունակելու լուծումներ փնտրել-գտնել-չգտնել տեղի բնակչության համար ոչ միշտ հասկանալի նոր դեպքերի, նոր գաղափարների, նոր իրավիճակի զարգացումներում, մինչև: Հայաստանում իրականացված բոլշևիկյան հեղաշրջումը եկավ, հաստատեց բոլորովին նոր իրականություն, նոր հավասարակշռություն, նոր լուծումների փնտրտուք:

Գրքում ներկայացված պատմության դրվագները, ուղիղ իմաստով, այդ ժամանակաշրջանների «Սյունիքի պատմությունը» չեն, դրանք Սյունիքի մարդկանց կյանքն են պատմության այդ շրջափուլերում: Առնվազն այսքանով այդ «որոշ դրվագների» պատմության շարադրանքը, դուրս գալով պատմության ստանդարտ, ավանդական չոր շարադրանքի շրջա-

նակներից, հավելում է պատմական դեպքերին մասնակիցների և կրողների շրջանակը՝ պատմության մեջ ներառելով այն, ինչը հաճախ անվանվում է «ժողովուրդ», «ժողովրդի պատմություն», բայց ավելի հաճախ լինում է քաղաքական կամ ռազմական, երբեմն նաև վարչական գործիչների և գործողությունների մասին տեղեկատվական կամ վերլուծական շարադրանք, իսկ «ժողովուրդը» դրանց իրական, բայց անտեսանելի մասնակիցն է: Այս գրքում «ժողովուրդը» գործընթացի տեսանելի մասնակիցն է: «ժողովուրդն» այստեղ ներկա է որպես անհատ մարդ, գյուղացի, ունևոր, ազնվական, ուսյալ, անգրագետ, չքավոր, հովիվ, կին, տղամարդ, երիտասարդ, տարեց, կովող, հարձակվող, պաշտպանվող, նաև՝ որպես խմբի մաս՝ համագյուղացի, համերկրացի, գաղթական, հայ, թուրք, հաճախ՝ անուններով, անցյալով, ներկայով և ապագայով: Ճանապարհները փակ են, փոստը չի աշխատում, սուրհանդակները տեղ չեն հասնում, իսկ որոշում կայացնել պետք է՝ ի՞նչ անել թուրքերի հարձակման դեպքում. դիմադրե՞լ, փախչե՞լ, հանձնվե՞լ, նախահարձակ լինե՞լ, սպասե՞լ: Ինչի՞ սպասել՝ հարձակման, թե՞ հնարավոր կլինի պայմանավորվել, ո՞վ, ովքե՞ր են պայմանավորվելու ինչքա՞ն ժամանակով, վստահե՞լ, խաբվե՞լ, խաբե՞լ, ո՞րն է ճիշտ, ո՞րը՝ սխալ. սրանք բոլորը դառնում են յուրաքանչյուրի, առանձին գյուղի բնակչության, չորս-հինգ մարդու, շրջանի... գործը: Նրանց կյանք մուտք են գործում նոր գործող անձինք՝ Կայծակ Առաքել, Սեբաստացի Մուրադ, Անդրանիկ, Նժդեհ, Խալիլ փաշա, նոր խմբեր՝ արևմտահայ և նախիջևանյան հայ փախստականների խմբեր՝ սոված, դժբախտ մարդիկ՝ նոր խնդիրներ առաջադրելով: Նրանց կյանքում նոր որակով են երևում իրենց շատ լավ ծանոթ, հայրենակից հին գործող անձինք՝ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյան՝ Գրիշա Ստեփանյանի սիրելի հերոսը, նրա քույր Վարսենիկը, ուրիշներ: Պատմության շարադրանքում սա պատմություն է, պատմության կոնկրետ դրվագում սա մարդկանց կյանքն է, դժվար, բայց անխուսափելի առօրյան: Գործում են բոլորը՝ հաշվի առնելով անցյալի փորձը, օգտագործելով տեղական կապերը, փորձելով ինքնակազմակերպվել, քանի որ

հատկապես 1917-1920 թթ. ընթացքում այլ՝ պետական կառավարման կազմակերպիչները կա՛մ արդեն չկան, կա՛մ բացակա են, կա՛մ նրանց չեն հավատում, չեն վստահում: Եվ ուրեմն առաջանում են սեփական հասարակական կառավարիչները՝ տեղական ընտրովի «ազգային խորհուրդները», որոնք, ըստ էության, տեղական իշխանության բարձրագույն մարմիններն էին դարձել՝ հոգևորականը, զինվորականը, մոլլան, ուսուցիչը, մելիքը, բեկը, արդարը, «ղաչաղը», ավագակը... Այս կամ այլ կերպ որոշումներ կայացնելիս մարդիկ հեռուն գնացող քաղաքական և ռազմական գործողությունների վերլուծության ժամանակ հնարավորություն, շատերը գիտելիք չունեն, նրանք գործում են ըստ իրավիճակի, այստեղ և հիմա, երբեմն՝ նույնիսկ միմյանցից անտեղյակ:

1918-1920 թթ., չնայած բազմաքանակ կուսակցական և այլ խմբերի առկայությանը, այսպիսին էր պատկերը համարյա ողջ Այսրկովկասի գավառներում: Հայերի համար՝ մասնավորապես: Ողջ Այսրկովկասում արևմտահայ փախստականները դեռ դեգերում էին օթևանի փնտրտուքով, Կովկաս մտած օսմանյան թուրքական բանակը առաջանում էր Վրաստանի և Հայաստանի ուղղությամբ, նրանց՝ որպես ազատարարների, դիմավորում էին կովկասյան թուրքերը, և զարնանից սկսվել էին Ելիզավետպոլի նահանգի Ելիզավետպոլ, Շաքի, Գեռլչա, Շամախի գավառների հայերի կոտորածները: Վրաստանում օթևանած արևմտահայ փախստականներն ամեն կերպ փորձում էին անցնել Ռուսաստան՝ Վլադիկավկազ, նրանց թվին ավելացել էին կովկասահայ փախստականները, կոտորածներ էին Ջավախքում, որտեղից «տասնյակ հազարավոր մարդիկ, փրկություն որոնելով թշնամու կրակից, առևանգումներից և բռնաբարություններից, պոկվեցին իրենց հողից ու փախան դեպի Բորժոմի կիրճը, բայց այստեղ մատնվեցին կատարյալ բնաջնջման»¹: 1918 թ. ամռան մասին գրող, պատմագիր Լեոն գրում է. «Կովկասահայերի համար նույնքան սարսափելի էր, որքան

¹Լեո, Անցյալից, Հուշագրություն, Երևան, 2009, էջ 366:

1915-ի ամառը թուրքահայերի համար»¹: Ամենուր, որտեղ հայ-թուրքական հարևան կամ խառը բնակչություն էր, միմյանց դեմ կատարյալ թշնամական գործողություններ էին Արարատյան դաշտում, Նախիջևանում, Զանգեզուրում, Ղարաբաղում: Կռիվներ և սով: 1918 թ. Ղարաբաղում սովի մասին Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամ Աբրահամ Կիսիբեկյանը գրում է. «Իմ հայրենի Մխտորաշեն «գյուղը», որը բաղկացած էր 250-260 տնտեսությունից, 2-3 ամսվա ընթացքում զոհ սովեց դաժան սովին մեծ ու փոքր 226 հոգի: Կային այնպիսի տնտեսություններ, որոնցից մահացան 3-4 հոգի: Հայրենի գյուղի հինավուրց գերեզմանատունը, որը գտնվում էր գյուղից մոտ 2 կմ հեռավորության վրա, ստիպված եղան թողնել այդ պապենական թանկարժեք հուշարձանները ու նրանց նախնիների շիրիմները և հիմք դնել նոր գերեզմանատան՝ գյուղին կից, որովհետև մարդիկ ուժ չունեին բազմաթիվ դիակները տեղափոխելու այդքան հեռավորության վրա գտնվող գերեզմանատունը»²:

Նույնն էր պատկերը Սյունիքում, որի բնակչության ներքին հարաբերությունների պատմություն մտնում ենք սույն՝ «Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն» գրքի միջոցով, որն ավելի շատ մարդկանց և սեփական կյանքերը փրկելու կամ ոչնչացնելու պատմություն է: Ժամանակավորապես Սյունիքի բնակչության աշխարհը կրկին բաժանվել էր երկու մասի՝ հայերի և կովկասյան ու օսմանյան թուրքերի, ավելի ուշ՝ երեք մասի՝ հայերի, թուրքերի և բոլշևիկների, երրորդ փուլում աշխարհը բաժանվել է բոլշևիկների և «դաշնակցականների», քանի որ որոշ շրջան եղավ, երբ կռիվներին մասնակցած բոլորը Հայաստանում համարվեցին «դաշնակցականներ», իսկ կռիվներին բոլորն էին մասնակցել՝ հարձակվել էին, պաշտպանվել, փախել, թալանվել և թալանել:

Ժամանակն է առաջադրում, թե՞ օրինաչափորեն «առաջանում են» նաև ժամանակաշրջանը ներկայացնող սեփական

¹Նույն տեղում, էջ 371:

²Կիսիբեկյան Ա, Հուշեր, հ. Ա, Երևան, 2011, էջ 251-252:

տարեգիրները՝ Ստեփան, Սուլթան Տեր-Գևորգյանց (Արքայիկ), Ջանունի (Մահակ Ասծատրյան), Արտաշես Ծատրյան, Բագրատ Մինասյան, Ասծատուր Ղուկասյան, Շահեն Թորոսյան... Ամեն մեկը յուրովի գրանցում է իր տեսածը, իր մասնակցությամբ տեղի ունեցածը, և լավ է, որ դրանք հաճախ չեն հասցնում հղկել, «ավելորդը», «անցանկալին» դեն նետել, հարմարեցվել... Այստեղ կան հայեր և թուրքեր: Պատմական անցյալի հետևանքով նույն տարածքում հայտնված երկու ժողովուրդներն էլ չքավոր են, երկուսն էլ ծայրահեղ լարվածության են հասել կոփվների տարիներին, մարդիկ սոված են, վախեցած, գազազած, երկու ժողովուրդներն էլ թալանում են և միաժամանակ վտանգի մասին միմյանց թաքուն լուր են տալիս, երկուսն էլ դավաճանում են միմյանց, սպանում և սպանվում են, ասպետանում և ավազականում են երկուսից էլ, և երկուսն էլ մոռանում են սեփական թալանը և հիշում, երկար ու մանրամասն հիշում իրենցից թալանվածը... Նրանք հատուցում են խոշոր քաղաքականության համար, որը պիտի «պատմություն» կոչվի:

Տարեգիրները կոնկրետ դեպքերի արձանագրողներ են, և դրանով նրանց ժառանգությունը լրացնում է նաև «պատմության խճանկարի» բաց մնացած վանդակները: 1918-ի սկզբին Թիֆլիսում ստեղծվել էր Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայրենակցական միություն, որի վարչության նախագահը գրող, բանասեր Լեոն էր: Լեոն գրում է. «Շուշիի տեղային ռուս զորաբաժինը երբ զինված գնալիս է եղել Եվլախ կայարանը՝ Ռուսաստան գնացող ռուս զորքերին միանալու համար, թուրքերը ճանապարհին շրջապատել էին նրան և զինաթափ արել: Այսպիսով՝ թուրքերը գենքի կողմից գերազանցող դիրք էին բռնել հայերի վերաբերմամբ, որոնց ինքնապաշտպանության միջոցները շատ թույլ էին: Այս դրությունը միտք էր ծնեցնում զինվորական ծառայության մեջ եղած հայերից Ղարաբաղում կազմել մի գունդ և նրան հանձնել Ղարաբաղի պաշտպանությունը: Պետք էր միայն Թիֆլիսի պահեստներից գենք և ռազմամթերք ուղարկել Շուշի: Այսպիսի վճիռ արդեն կայացրած է եղել Անդրկովկասի կոմիսարիատը, բայց, որովհետև Գանձակի և Եվլախի ճանապարհները

կտրված էին, որոշումը մնացել էր անկատար: Մեր հայրենակցական միությունը հանձն առավ կազմակերպել այդ գործն այնպես, որ զենքն ու պատերազմական ծանրոցները Շուշի փոխադրվեն Նոր Բայազետի գավառի վրայով, ուսկից հաղորդակցություն կա Խաչեն գավառի հետ, և այնտեղից Շուշի: Գործը հանձնվեց զինվորականներին, բայց իրականացումն այնպես հեշտ չեղավ, ինչպես ենթադրվում էր: Նոր Բայազետի գավառում մեր քարավանը տեղական թուրքերի հետ ընդհարում է ունենում և, չկարողանալով ուղևորվել դեպի Խաչեն, ստիպված է լինում ավելի երկար ճանապարհ բռնել՝ Դարալագյազի վրայով Ջանգեզուր՝ այնտեղից էլ Շուշի գնալու համար: Սակայն հազիվ չորս ամսվա ընթացքում քարավանը դուրս է գալիս Գորիս: Այդտեղ էլ մնում են բոլոր զենքերն ու մթերքները և տեղական պետքերի վրա գործածվում: Անդրանիկն այդ նյութերով է կազմակերպում Ջանգեզուրի զինվորությունը: Եվ այսպիսով ստեղծվում է անհավասար կացություն երկու լեռնային երկրների համար: Ջանգեզուրի հայությունը լավ զինվում է և ուժեղանում, իսկ Ղարաբաղի հայությունը, ընդհակառակն, մնում է շատ թույլ պաշտպանված, և այս թուլությունը նրան հետագայում շատ է վնասում»¹: Մինչ Թիֆլիսից ուղարկված զինամթերքը չորս ամսվա տառապանքներով հասցրել են Գորիս, ստորագրվել էր Բաթումի պայմանագիրը, օսմանաադրբեջանական թուրքական զորամիավորումներն արդեն զգալիորեն ամրապնդվել էին Ղարաբաղում և ամեն ինչ անում էին Ղարաբաղը Ջանգեզուրից մեկուսացնելու համար: Լեռն չի գրում, բայց Թիֆլիսից ուղարկված զինամթերքը Գորիս հասնելուց հետո՝ սեպտեմբերին, Շուշիից սայլեր են ուղարկվել դրանք տեղափոխելու համար: Ճանապարհին Ղարաբաղը Ջանգեզուրին կապող հայկական Բերդաձոր-Ղարաղշլաղ գյուղում թուրքական զորամիավորների հետ բախում է եղել, վատ զինված և փոքրաթիվ հայերը պարտվել են և վերադարձել Շուշի, իսկ մեծ և շեն Բերդաձորը դատարկվել է հայ բնակչու-

¹Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 385-386:

թունից, հայերը տեղափոխվել են Շուշի՝ ավելացնելով հայ փախստականների թիվը: Ահա հենց այս դեպքերն է նկարագրում դրանց մասնակից և ականատես Ասծատուր Ղուկասյանն իր «Բերդաձոր-Ղարաղշլաղի կոնիվն ու ավերումը» հիշատակարանում, որի ձեռագիրը պահվում է Կապանի երկրագիտական թանգարանում, և սույն գրքում հրապարակում է Գրիշա Սմբատյանը՝ որպես «Ղարաբաղի 1918թ. իրադարձությունների վերաբերյալ արժեքավոր աղբյուր»: Զինամթերքը Գորիսից Շուշի հասցնելու այս գործողությանը շատերն էին դեմ և կանխատեսում էին Զանգեզուրից Ղարաբաղ կապն ապահովող վերջին ճանապարհի փակվելը, ինչը և դարձավ իրականություն¹: Այլևս ոչ մի հնարավորություն չմնաց Գորիս հասած զինամթերքը Ղարաբաղ տեղափոխելու: Ինքը՝ իրադարձության մասնակից, հիշատակարանի հեղինակ Ասծատուր Ղուկասյանը, կարծում է, որ գործողությունը վատ էր կազմակերպված, չէին հաշվարկվել վտանգները, և մասնակիցներն էլ թեթևամտորեն էին ընտրվել. «Հին, փորձված հայդուկ Չիչուց Ասծատուրը համարում էր, որ մեր երթը անհաջող է, որ ճանապարհը լեցուն է վտանգներով և շարունակ զգուշության կոչ էր անում: Մի քիչ հանգստանալու ժամանակ ես կարողացա իմանալ, որ մեր էքսպեդիցիայի կազմում կա մոտ 50 հոգի անպետք բախտախնդիր մարդ Շուշի քաղաքից: Կային լավ տղերք Մարտակերտի շրջանից: ...Միմիայն մի մարդ կար այստեղ, որ եկած էր իսկապես մաքուր սրտով, այդ գործի հաջողության համար: Բայց ափսոս, որ մենակ էր: Դա էր Շուշի քաղաքացի Չիչունց Ասծատուրը՝ 50-55 տարեկան: Նա յուր նման հայդուկների հետ, երբ 1917-ին Տաճկահայաստանում գորքը թողեց ֆրոնտը, ինքն էլ կամավորական խմբերի հետ վերադարձավ Շուշի: Անհանգիստ էր: Կամավոր մասնակցեց մեր արշավախմբին: Արդյունքում թե՛ զինամթերքը Ղարաբաղ չհասավ, թե՛ կորցրին Ղարաղշլաղ

¹ Տե՛ս **Կիսիբեկյան Ա.**, «Ղարաղշլաղ գյուղի նշանակությունը Զանգեզուրի և Ղարաբաղի համար ու նրա ավերումը» բաժինը, էջ 344-347:

գյուղը, դրանով նաև Զանգեզուրի հետ Ղարաբաղի հարաբերականորեն հուսալի կապի հնարավորությունը:

1918թ. հուլիսից Զանգեզուրը լցվել էր նաև Նախիջևանից փախստական հայերով: Սովից և կոիվներից հյուծված այունեցիների համար սա լրացուցիչ դժբախտություն էր, բայց սա առաջին հերթին հենց փախստականների համար էր դժբախտություն: Մեր պատմագրությունը հարուստ չէ այս փախստականների ճակատագրի մասին տեղեկություններով: Բայց Սյունիքի տարեգիրները և Գրիշա Սմբատյանի գրանցած բանավոր պատմությունները որոշ չափով նոր աղբյուր են նրանց մասին: Տարեգիրներից Գ. Սմբատյանը հղում է «Հայրենիք»-ում 1963-ի փետրվարին հրատարակված Ստեմելի «Զանգեզուրի հերոսամարտը և Արսեն Շահմազյանն հողվածը. «Օխշու ձորի թրքությունը, տաճկական վաշտերի ներկայությունից ոգևորուած, չէր ուզում լսել Ղափանի հայոց ազգային խորհրդի արդարացի պահանջը եւ շարունակում էր գոց պահել Ղափանի ու Գողթանի միջև ընկած ձորերի ճամբան եւ շարունակում էր ոչնչացնել դեպի Զանգեզուր եկող հայ գաղթականներին, որոնց գոհերի թիւը հազարների էր հասնում: Այդ պատճառով Ղափանի Ազգային խորհուրդը ստիպուած եղաւ խիստ միջոցների դիմել՝ տեղական զինուորական ոյժերը շարժման մէջ դնելով: Եւ շնորհիւ Աբգար Նասիբեանի, Գերասիմի, Նաւասարդի, Կարապետ Նուրիջանեանի եւ Երիցվանիկ գիւղացի Գրիգոր Տէր Յարութիւնեանի հերոսական ջանքերին, վերացաւ Օխշին մէջ տեղից եւ դադարեց վտանգ լինելուց Վերին Ղափանին»: Ինքը՝ Գրիշա Սմբատյանը, լրացնում է այս տեղեկությունը. «Գողթանից Ղափան անցնող հայ գաղթականներին շրջապատում և կոտորում են կիրճերում ու ձորերում: Ղափանցիները չեն մոռանում Սանջարակի ձորում տեղի ունեցած աղետը: 1918թ. Գեղվաձորի թուրքերը Կապուտջուղի բարձունքներում դավադրաբար շեղեցին շուրջ 2000 գողթնեցի հայ գաղթականի ուղին, ապա Սանջարակի ձորում շուրջկալեցին ու ոչնչացրին՝ տիրանալով նրանց խղճուկ ունեցվածքին... Վերին ձորի թուրքերի կողմից գաղթականության անխնա կոտորածի հետ

կապված հիշողությունների վրա տաբու էր դրված: Խորհրդային տարիներին այս մասին լռելը պարտադրված էր:... Մի քանի կցկտուր գրույցներ պահպանվեցին, ոմանք զանգվածային թաղումների տեղը ցույց տվին, բայց դրանք ոչինչ տալ չէին կարող: Տասնյակ տարիներ անց Բորիս Համբարձումյանը՝ բանիմաց ու հայրենի եզերքի նվիրյալ լեռնաձորցին, ներկայացնում է իր և Հաչաթին գյուղից Ալի Նամագովի միջև կայացած մի գրույցը: Բորիսն զգուշորեն հետաքրքրվել է կզնույթիների ճակատագրով, որոնք եկել հասել էին Գեղվաձոր: Ալին խուսափողական պատասխաններ է տվել, բայց մի օր բացվել է. «Հայ գաղթականներին կոտորել են ոչ միայն Սանջարակում, նրանց սպանեցին նաև մեր գյուղում: Կզնուտցիները՝ ահել, ջահել, կին ու երեխա, իրենց գրաստներով, ունեցվածքով, եկել հասել էին Կապուտջուղի գագաթը: Այստեղ հանդիպում են նրանք մի հովվի, որ գաղթականների հարցերին պատասխանում է մաքուր հայերենով ու մոլորեցնում նրանց: Գաղթականների այն հարցին, թե որ ուղղությամբ իջնեն հայկական գյուղեր, հովվիվը ցույց է տալիս Գեղվաձորի ճանապարհը: Այն, որ կզնուտցիներին զանգվածաբար կոտորել են Սանջարակում, դա կասկածի ենթակա չէ: Բայց Ալի Նամագովը պնդում է, որ մի մեծ խմբի ոչնչացրել են իր ծննդավայր Հաչաթիում: Մա նշանակում է, որ կոտորածը եղել է երկու վայրում: ...Այսօր դժվար է որոշել թե՛ Սանջարակի և թե՛ Հաչաթիի զանգվածային թաղման վայրերը: Բայց գտնել, ինկարկել է պետք, նրանց հոգիներին հանգստություն է պետք: Ժամանակին այդպես է վարվել Գդիչը... Ըստ Ռոբերտ Էջանանցու գրի առած պատմության՝ Գդիչը Կապուտջուղի Թթու ջրում փնտրեց ու գտավ մորթված ու կողոպտված այրի հայուհուն և փոքրիկ տղային: Սպանել, խլել էին շալակած աղը: Աղբյուրի մերձակայքում նա հողին հանձնեց դժբախտներին, խունկ ծխեց ու, իհարկե, ամիսներ անց դաժան վրեժ լուծեց անմեղ զոհերի համար»: Գդիչին «շնորհակալ եղանք» նրանով, որ 1937-ին գնդակահարվեց ՆԳԺԿ նկուղներում: Իսկ փախստականների կոտորածի մասին լռեցինք, մոռացանք՝ «ժամանակներն էին այդպիսին»:

1920-1921-ին Սյունիքի ժողովուրդն արդեն բազմաճակատ կռիվներ ուներ: 1920-ի ամռանը տեղական թուրքերին միացան ռուս, օսմանյան թուրք, կովկասյան թուրք «բոլշևիկները»: Թևակոխում էր քաղաքական լենինաքեմալական համաձայնությունների փուլը: Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսող Մուստաֆա Քեմալի՝ Նախիջևան հասած Քյազիմ Կարաբեքիրի գլխավորած «բոլշևիկյան զորքերին» զենք պիտի մատակարարվեր Խորհրդային Ռուսաստանից, բայց Սյունիքը խանգարում էր: Սյունիքը խանգարում էր Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելուն: Որպես նոր որակի դերակատար է հանդես գալիս նաև խորհրդայնացված Ադրբեջանը՝ արդեն երկու փաստացի դաշնակիցներով՝ քեմալական Թուրքիա և Խորհրդային Ռուսաստան: Սյունիքում հայտնվում է ռուս-ադրբեջանական կարմիր բանակը: Երիտթուրքերի Խալիլ բեկը փոխարինվում է քեմալական Կարաբեքիրով: Աշխարհաքաղաքական նոր ընթացքը սյունեցիներին դրել էր կրկնակի ծանր վիճակում՝ պաշտպանվել արևելքից և արևմուտքից հարձակվող թուրքերի դեմ, կովել Սյունիքի թուրքերի դեմ, կովել Չանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու ծրագրերով բոլշևիկների դեմ:

Նոր խորհրդայնացված Ադրբեջանը մայիսի 20-ին Իջևանի կողմից խորհրդային բանակի երկու զինված հեծյալ գունդ է մտցնում Հայաստանի Հանրապետության տարածք¹, և Կարմիր Բանակի զորամիավորումներ ուղարկում Ղարաբաղ², ինչպես նաև հայտարարում, որ Չանգեզուրից ու Ղարաբաղից զատ պետք է Ադրբեջանին հանձնվի նաև Շարուր-Դարալագյազը³:

¹ АВПР (Архив Внешней Политики Российской Империи [Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվ]) (այսուհետ՝ АВПР), ֆ.148, ց.3, թղթ.1, գ.3, թ.2, Պատճեն (Հրատարակված է **Барцеров Ю. Г.**, Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, том 2, часть 1 [Բարսերով Յու., Հայերի ցեղասպանությունը: Թուրքիայի պատասխանատվությունն ու աշխարհի հանրության պարտավորությունները], հ.2, մաս 1], էջ 58 (այսուհետ՝ Барцеров, էջ...), - <http://www.genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/0648-0685.htm#680>

² ՀԱԱ, ֆ. 200, Գ.427 (2-րդ մաս), Թթ. 305-306 (Барцеров, էջ 62-66), - <http://www.genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/0686-0718.htm>:

³ РГАСПИ (Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории [Մոնղոլ-քաղաքական պատմության Ռուսաստանի պետական արխիվ])

1920-ի հունիսի 19-ին Կովկասյան բոլշևիկներից Ստալինի խումբը համարվող Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը, Կովկասյան երկրամասային գործադիր կոմիտեի անդամ Բ.Մդիվանին, Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի անդամ Ա. Միկոյանը և Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության հայկական կոմիտեի անդամ Ա.Նուրիջանյանը հեռագիր են ուղարկում Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինին՝ անվերապահորեն պահանջելով «...արդեն խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մեջ մտած իբրև թե վիճելի Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը {ճանաչել} անվիճելի եւ {ընդունել}, որ այսուհետև պետք է մնան Ադրբեջանի սահմաններում»¹: «Արդեն Խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մեջ մտած» Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը շարունակում են զինված դիմադրությունը: Նույն հունիսի 19-ին Գ. Չիչերինը ստանում է նաև Ռուսաստանի կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության կովկասյան բյուրոյի և հեղափոխական ռազմական խորհրդի կովկասյան ճակատի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեի հերթական հեռագիրը. «Ադրբեջանը հավակնում է Ղարաբաղին, Չանգեզուրին, Նախիջևանին և Շարուր-Դարալագյազին: Ղարաբաղում և Չանգեզուրում հռչակվել է խորհրդային իշխանություն (???-Հ.Ն.), և հիշյալ տարածքներն իրենց համարում են Խորհրդային Ադրբեջանի Հանրապետության մաս: Նախիջևանն արդեն մի քանի ամիս գտնվում է մահմեդական ապստամբների ձեռքին: Շարուր-Դարալագյազի

(այսուհետ՝ РГАСПИ), ֆ. 85, Յ. 13, Գ. 32, Թ. 1-2. Չեռագիր, Բնօրինակ (Հրատարակված է Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (Документы и комментарии), том 1, сост., отв.ред., комментарии **Барсегов Ю.**, Москва, «КРУГ», 2008 [Լենային Ղարաբաղը միջազգային իրավունքում և համաշխարհային քաղաքականությունում (Փաստաթղթեր և ծանոթագրություններ), Հատոր 1, կազմ., պատ. խմբ. ծանոթագրեց՝ **Բարսեղով Յ.**, Մոսկվա, «ԿՐՈՒԳ», 2008], էջ 447):

¹ РГАСПИ, ֆ.17, ց. 84, Գ. 72, թ. 8 (Հրատարակված է Нагорный Карабах в международном праве, էջ 457-458):

գավառի մասին տեղեկություններ չունեն: Ադրբեջանը ոչ մի կերպ չի կարող առանց Ղարաբաղի և Զանգեզուրի մնալ»¹:

Այս խնդրի շուրջ բազմաթիվ գրագրություններից ուշագրավ է Մերգո Օրջոնիկիձեի 1920-ի հուլիսի 3-ի հեռագիրը Չիչերինին այն մասին, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը անհապաղ պետք է ճանաչել Ադրբեջանի կազմում, «...դրանք վիճելի թողնելու դեպքում անկասկած գրավվելու են թուրքերի կողմից, և ողջ հայ բնակչությունը կոտորվելու է: Մենք դա ոչնչով կանխել չենք կարող»²: Տարօրինակ է, թե ինչու, որ տրամաբանությամբ պիտի թուրքերի կողմից «անպայման կոտորվող» բնակչությունը «ինքնորոշվեր» Ադրբեջանի կազմում մնալու: Բայց այդպիսի մանրուքները չէին կարող հեղափոխականների միտքը զբաղեցնել: Պե՞տք է «ինքնորոշված» հայտարարել կհայտարարեն, պե՞տք է ապստամբ հայտարարել՝ կհայտարարեն: Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը Ադրբեջանին «անմիջապես չտալու դեպքում» դրանց «ողջ հայ բնակչությունը կոտորվելու է», սպառնալիքը, իհարկե, կարելի է նաև ոչ թե ակնհայտ երևույթի կանխատեսում, այլև շանտաժի փորձ համարել, քանի որ հենց նույն պահին արդեն խորհրդայնացված Ադրբեջանում շարունակվում էին հայերի կոտորածները, և ո՛չ Ադրբեջանի, ո՛չ Ռուսաստանի բոլշևիկ իշխանությունները ոչինչ չէին անում դրանք դադարեցնելու ուղղությամբ:

Մինչ Ռուսաստանի և «կովկասյան» բոլշևիկները ելքեր էին փնտրում Ադրբեջանին Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևանի պատկանելության խնդիրը լուծելու, քեմալական թուրքական բանակը մտնում է Նախիջևան: Հուլիսի 7-ին Օրջոնի-

¹ РГАСПИ, ф. 85, г. 13, қ. 32, р. 3. Պատճեն (Հրատարակված է Нагорный Карабах в международном праве, փաստաթուղթ № 452, էջ 458): Տե՛ս նաև Барсегов, էջ 71-72, փաստաթուղթ №696, -<http://www.genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/0686-0718.htm>

² РГАСПИ, ф. 64, г. 1, қ. 17, р. 66-71. Բնօրինակ, Նույն արխիվում ф. 85, г. 3с, қ. 2, р. 6-7. Պատճեն՝ ГАРФ (Государственный Архив Российской Федерации [Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի պետական արխիվ]) (այսուհետ՝ ГАРФ), ф. 130, г. 20, қ. 17, р. 131, 468 (Հրատարակված է Нагорный Карабах в международном праве, էջ 469):

կիձեն հեռագրում է Լենինին, Ստալինին և Չիչերինին՝ տեղեկացնելով, որ «Նախիջևանը, Օրդուբադը և այս շրջանի հյուսիսային մասը գրավված է Բայազեթի 9 հազար սլին հաշվող դիվիզիայի կողմից... Ես խորապես համոզված եմ, որ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանությունը ամրապնդելու և Բաքուն պահելու համար պետք է միացնել Լեռնային Ղարաբադը եւ Չանգեզուրը: Այս շրջանի հայերի անվտանգությունը Ադրբեջանը գլխով է երաշխավորում»¹: «Ու՛մ գլխով» էր երաշխավորում Խորհրդային Ադրբեջանը հայերի անվտանգությունը, երբ գլխավոր վտանգն ինքն էր:

Հուլիսի 7-ին կամ 8-ին Օրջոնիկիձեն հեռագրում է Լենինի քարտուղարներից մեկին՝ Ստալինի տիկնոջը՝ Ն. Ալեյունային. «...վաղը ես մեկնում եմ Բաքու: <...> Որտե՞ղ է այժմ Ստալինը: «Ստալինին պետք է ասել», որ իմ առաջարկությունն անհրաժեշտ է ընդունել: Ինձ և առհասարակ մեզ բոլորիս շատ է հետաքրքրում նրա կարծիքն այս հարցի մասին... Նրան հաղորդեք, որ Չիչերինն ու Կարախանը (հայազգի Լեվ Կարախանը Չիչերինի տեղակալն էր - Հ.Խ.) ինձ կրկին դնում են անելանելի վիճակում: Նրա պատասխանն ինձ հայտնեք մինչև մեկնելս»²: Ստալինը, ի պատասխան Օրջոնիկիձեի հարցման, հուլիսի 8-ին հեռագրով տեղեկացնում է «իր կարծիքը». «{...} Իմ կարծիքով պետք է որոշակիորեն պաշտպանել կողմերից մեկին, տվյալ դեպքում, իհարկե, Թուրքիային Ադրբեջանի հետ միասին: Ես խոսել եմ Լենինի հետ: Նա չի առարկում»³: Սա կարծիք չէր, դիրքորոշում էր և հրահանգ, որին «Լենինը չի առարկում»: Պարզ է, թե ինչու հաջորդ օրը՝ հուլիսի 10-ին, կովկասյան բոլշևիկների ստալինյան «փունջը»՝ Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովը, Ռուսաստանի կոմկուսի

¹ ГАРФ, ф. 130, г. 4, қ. 496, р. 141. Պատճեն, РГАСП, ф. 85, г. 3с, қ. 2, р. 8-9. Պատճեն (Հրատարակված է Нагорный Карабах в международном праве, էջ 473-474):

² РГАСПИ, ф. 558, г. 1, қ. 4018, р. 1-2. Պատճեն, ГАРФ, ф. 130, г. 4, қ. 496, р. 142a. Բնօրինակի ֆոտոպատճեն Ստալինի ստորագրությամբ (Հրատարակված է Нагорный Карабах в международном праве, փաստաթուղթ № 472, էջ 474):

³ ГАРФ, ф. 130, г. 4, қ. 496, р. 139 (Нагорный Карабах в международном праве, փաստաթուղթ № 473, էջ 474):

կովկասյան բյուրոյի անդամ Մդիվանին, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի անդամներ Միկոյանը, Նանայշվիլին, 11-րդ Կարմիր բանակի հեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամներ Վեսնիկը, Լևանդովսկին, Միխայլովը, ևս մի «հույժ գաղտնի» երկարաշունչ նամակ են ուղարկում Մոսկվա՝ պահանջելով Ղարաբաղի և Զանգեզուրի շուտափույթ կցումը Ադրբեջանին¹, և նույն հուլիսի 10-ին 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Լևանդովսկին տեղեկացնում է Թիֆլիսում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ս.Կիրովին, որ Կարմիր բանակը մտել է Զանգեզուր²: 1920-ի հուլիսի 12-ին Թուրքիայից ուղարկված բանագնացը՝ ոմն Շարիֆ Յունուս, Բաքու հասնելով, տեղեկացնում է, որ թուրքական կողմը շուտով կսկսի Հայաստանի դեմ պատերազմը, իսկ առայժմ միայն գրավել են Հայաստանի դեմ ճակատի կարևոր մարտավարական դիրքերը և, Մոսկվայից տեղեկություն ստանալով, որ այդ գրավումը ժամկետից շուտ է եղել, կանգ են առել: Բանագնացը տեղեկացնում է Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի «վճռական խնդրանքն» այն մասին, որ մինչ հիմնական գործողությունների ծավալումը, «եղբայրասպան գործողությունները դադարեցնելու համար», Կարմիր բանակը գրավի Ղարաբաղը և կապվի իր հետ: Խնդրանքը խիստ պնդողական է³: Քյազիմ Կարաբեքիրի «խիստ պնդողական խնդրանքն» արդեն պահանջ էր: «Եղբայրասպան

¹ Архив ЦК КПСС (Архив Центрального Комитета Комунистической Партии Советского Союза[ԽՍՀՄԿԿԿԿ Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի արխիվ]), գ. 44-33-а, թ. 72-73 (Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992 [Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1923 թթ., Երևան, 1992], փաստաթուղթ № 367, Нагорный Карабах в международном праве, էջ 478-479):

² РГВА (Российский Государственный Военный Архив[Ռուսաստանի պետական ռազմական արխիվ]), ֆ.195, ց.3, գ.296, թ. 8,9,10; ЦГАСА(Центральный Государственный Архив Советской Армии[Խորհրդային բանակի պետական կենտրոնական արխիվ]), ֆ. 195, ց. 1, գ. 296, թ. 9. (Հրատարակված է Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. փաստաթուղթ № 366; Нагорный Карабах в международном праве, էջ 477):

³Տե՛ս ЦГАСА (Центральный Государственный Архив Советской Армии [Խորհրդային բանակի պետական կենտրոնական արխիվ]), ֆ.195, ց. 3, գ. 945, թ. 123 (հրատարակված է Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., փաստաթուղթ № 370; Нагорный Карабах в международном праве, էջ 480):

գործողություններն» արդեն իսկ ծավալվում էին ողջ թափով. Զանգեզուր և Ղարաբաղ էր մտել ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի Կարմիր բանակը, այլև Խորհրդային Ադրբեջանի բանակը¹:

1920-ի սեպտեմբերի 1-ին Ռուսաստանի բոլշևիկյան կոմկուսի կենտրոնական կոմիտեի և ռազմահեղափոխական խորհրդի կովկասյան ճակատի անդամ Ս.Օրջոնոկիձեն Խորհրդային Ադրբեջանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Նարիման Նարիմանովին ասում է. «Քանի որ գրավվելու են մեր գորքերի կողմից, դրանք այսպես թե այնպես պետք է լինեն ադրբեջանական... Աշխարհում ոչ ոք ի վիճակի չէ խանգարել մեզ **ազդել Ադրբեջանին միանալու այդ տարածքների բնակչության որոշմանը**»² (ընդգծումը իմն է՝ *Հ.Խ.*):

Ո՛չ Ղարաբաղի, ո՛չ Զանգեզուրի բնակչությունը, իհարկե, Ադրբեջանին միանալու որոշում չունեին, երկուսն էլ դիմադրում էին: Սա բոլշևիկյան սովորական կեղծիքն էր: 1920թ. հոկտեմբերին, երբ շուրջ 800 կարմիրբանակայիններ Գորիսից շարժվեցին Ղափանի ուղղությամբ, գիշերը Արծվանիկ գյուղի մոտ նրանց զինաթափեց Նժդեհի կարևոր զինվորներից Գերասիմ Աթաջանյանի փոքրաթիվ ջոկատը: Հետագայում նա շատ թանկ պիտի վճարեր իր հայրենիքի պաշտպանության համար, ինչի մասին պատմում է Գրիշա Սմբատյանի սույն գիրքը:

Այսպես կոչված Կարմիր բանակը Սյունիքում հասցրել էր իրեն պահել վերջին թալանչու և ավագակի նման: Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը նոյեմբերի 28-ին Չիչերինին ուղարկված հեռագրում վերլուծում է ստեղծված իրավիճակը, դժգոհում հայթուրքական պատերազմում կովկասյան թուրքերին մասնակից դարձնելու կապակցությամբ. «Ադրբեջանում մեր ռազմական քաղաքականությունը շարունակում է նախկինում իմ կողմից

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, թ. 123 եւ շրջ. (Հրատարակված է *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. փաստաթուղթ № 371; Нагорный Карабах в международном праве*, էջ 482).

² РГАСПИ, ֆ. 64, ց.1,գ.17, թ.79-81 (**Барцеров**, էջ 160-161, - <http://www.genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/0795-0837.htm#813>)

անընդհատ ներկայացված սխալները, բայց որևէ քայլ չի արվում դրանք վերացնելու: Չանգեզուր են նետվել թաթարական {Կովկասեան թուրքեր, ետնագոյն աղբրեջանցիներ} գորամիաւորումներ, դրանց հետ, անմտաբար, նաև թուրք գերիներ, որոնք ջարդել են գյուղերը: Արդյունքում՝ ողջ բնակչության ըմբոստացում, որից շատ դժվար է գլուխ հանել... Նախիջևանում նույնպէս մեր ջոկատը երկար ժամանակ թուրքերի հետ միասին Օրդուբադում գործում էր զանգեզուրցիների դեմ: Հենց հիմա, ըստ համառ տեղեկությունների, Շախտախտի կայարանում կրկին թուրքերի հետ միասին {ռուսական ջոկատը} մասնակցում է Հայաստանի դեմ գրոհներին: Եվ դա արւում է այն ժամանակ, երբ մենք հանդես ենք գալիս միջնորդի դերում... Լավ տոնի նշան է դարձել Հայաստանի դեմ ցանկացած պատերազմ, Կարաբեքիբի բանակների գրոհը որպէս խորհրդային իշխանության և Կոմունիստական Կուսակցության աջակցությունը վայելող հեղափոխական ակտ ներկայացնելը: Ալեքսանդրապոլում հայ կոմունիստները նույնիսկ կոչեր տարածեցին՝ ողջունելով դաշնակցականներից հայ ժողովրդին ազատելու և բանվորա-գյուղացիական կարգեր հաստատելու նպատակով գրոհող հեղափոխական թուրքական բանակին: Մեզ սպառնում է նախ՝ Հայաստանում, ապա, զուցե, Վրաստանում, հաղթական քեմալականության գործընթացի մեջ խեղդվելը: Նույնիսկ ընկ. Մդիվանին, չնայած քեմալականների մեջ կարճ ժամանակ մնալուն, ներշնչվել է Հայաստանի խորհրդայնացման նրանց ծրագրերով և այսօր առաջարկում է օգտագործել թուրքերի կողմից {Ալեքսանդրապոլում} ստեղծված «Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմը»: Մենք հայ-թուրքական հարցում ոչ մի որոշակի ծրագրային գիծ չունենք և սողում ենք իրադարձությունների պոչում»¹:

Սյունիքում հիանալի հասկանում էին այս ողջ «բանվորա-գյուղացիական հեղափոխական հռետորաբանության» արժեքը և շարունակում էին պաշտպանվել արդեն ոչ միայն

¹ ВРАСПИ, ф. 64, г.1, қ.21, №. 252-254 (Варцеров, էջ 262):

տեղական՝ զանգեզուրյան, կովկասյան և օսմանյան «բոլշևիկ» թուրքերից, այլ նաև առհասարակ բոլշևիկներից:

Հայաստանում դեկտեմբերի վերջին տեղի ունեցած «բոլշևիկյան հեղափոխությունը» փաստացի ռուսական հեղաշրջումը, և Հայաստանի խորհրդայնացումը չփոխեցին իրերի վիճակը: Չփոխեց ո՛չ Մյունխբում, ո՛չ ողջ Հայաստանում: Ալեքսանդրապոլում նստած օսմանյան թուրքերը շարունակում էին անպատիժ թալանել, կողոպտել և սպանել խաղաղ բնակչությանը: 1921-ի հունվարի 18-ին Խորհրդային Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները վերջապես ազատվում են «խաղաղարար բոլշևիկ քեմալիզմի հիպոսից» և արտաքին գործերի ժողովում ուշացած բողոքի նոտա է հղում Թուրքիայի Անկարայի կառավարությանը՝ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում շարունակվող թալանի, բռնությունների, թուրք ասկյարների կողմից հայկական գյուղերի վրա անառիթ հարձակումների, բնակչության տեղահանության և նրանց ստրկական աշխատանքի քշելու վերաբերյալ. «...Թուրքական զորքերի կողմից օկուպացված ողջ տարածքում հայկական պետության ունեցվածքը յուրացվել և ուղարկվել է Թուրքիա, բնակչության անձնական սեփականությունը թալանվել է, անասունը խլվել է եւ բնակչության վերջին պաշարները բռնագրավվել են: Շրջանը դատարկվել է, ողջ անասնազլխաքանակը լքվել է, իսկ եգիպտացորենի հսկայական պաշարները ուղարկվել է Թուրքիա՝ տեղի բնակչությանը սովի և մահվան մատնելով: 18-50 տարեկան ողջ աշխատունակ տղամարդիկ ուժով քշվել են Սարիղամիշի և Էրզրումի ուղղությամբ՝ տաժանակիր աշխատանքի...»¹: Ավելին, զեկուցագիր-տեղեկանք հիշեցնող այս «նոտանե դեպքերի ընթացքին որևէ ազդեցություն չէր կարող ունենալ: Թուրքերին զենք մատակարարող Խորհրդային Ռուսաստանը չէր համարձակվում (?) ուղղակիորեն դիմել իրենց դաշնակիցներին, և Չիչերինը նույն օրը ընդամենը Օրջոնոկիձեին հանձնարարում է

¹ Armenia. Political and Ethnic Boundaries. 1878-1948, Anita L.P.Burdett (ed.), Archive Editions, 1998, էջ 824 (Баpцepoв, էջ 352-353),- <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/1019-1052.htm>

առաջարկել Մոսկվանուն թուրքերին բացատրել, որ Հայաստանը ծանրագույն աղետալի վիճակում է, իսկ «թուրքերը ոչ միայն չեն օգնում (*Հ.Խ.*) եղբայրական խորհրդային հանրապետությանը, այլև շրջափակում, կողոպտում և սովի են մատնում: Յուրաքանչյուր խորհրդային երկրի գործը մեր ընդհանուր գործն է, և մենք մեզ հավատարիմ չէինք լինի, եթե անտարբերությամբ նայեինք եղբայրական Խորհրդային հանրապետության կործանմանը»¹: Այս գեղեցիկ խոսքերի տակ եղբայրական Խորհրդային Ռուսաստանը շարունակում էր նայել, թե ինչպես են եղբայրական խորհրդային թուրքերը շարունակում եղբայրական Խորհրդային Հայաստանի թալանն ու բնակչության կոտորածները՝ սպանելով «նույնիսկ հայ կոմունիստներին» : Արդյոք նրանց թվում էր, որ թուրքերը պետք է ընտրաբար կոտորեին հայերին): Դրա մասին դեկտեմբերի 19-ին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Հ. Բեկզադյանը տեղեկացնում է Թուրքիայի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմներին. «...չընդհատվող բռնություններ, կողոպուտ և խաղաղ բնակչության սպանություններ... Ձեր օկուպացիոն ջոկատների ներկայացուցիչները Կարակիլիսայից եկած փախստականներին ջանում են Կարսի վրայով ուղարկել Էրզրում հարկադիր աշխատանքների... զինուած ասկյարների ջոկատները ներխուժում են հայկական գյուղերը, կողոպտում, սպանում բնակչությանը, բռնաբարում կանանց... Դեկտեմբերի 26-ին Քաֆտարին գիւղում 36-րդ թուրքական գնդի մի ջոկատի տեղավորմանն օգնելու համար առանձնացված ինը երիտասարդ աշխատավոր կոմունիստներ (թվարկվում են անունները - *Հ.Խ.*) աշխատանքն ավարտելուց հետո զազանաբար սպանվել են ծղոտի պահեստում...»²:

¹ Տե՛ս МИД СССР, Документы Внешней Политики СССР, Т.3[ԽՍՀՄ ԱԳՆ: ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության փաստաթղթեր, Հ.3], էջ 479 (Барсегов, էջ 353),- <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/1019-1052.htm>:

² Տե՛ս РГАСПИ, ф.85, г.14, к.105, л. 1-2об. Հրատարակված է МИД СССР, Документы Внешней Политики СССР, Т.3[ԽՍՀՄԱԳՆ: ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության փաստաթղթեր, Հ.3], էջ 484-487; Великая Октябрьская Социалистическая Революция,

Այդ ընթացքում ռուս բուլշևիկները շարունակում են զենք ու մթերք մատակարարել թուրքական բանակին և միմյանց դիվանագիտական նամակներ գրում այն մասին, թե «...հարկավոր է թուրքերին ցույց տալ այն խորը հարվածը, որ կրում են խորհրդային կարգերը մթերքի թալանի հետևանքով: Դա որոշակիորեն հակահեղափոխական գործողություն է, Նուրի փաշայի 1918-ի հակախորհրդային կարգերի դեմ պայքարելու քաղաքականության վերսկսում» (Չիչերինը՝ Օրջոնիկիձեին)¹, որ թուրքերի պահվածքը կործանարար է Հայաստանի համար, որ Խորհրդային Հայաստանում թուրքերի քաղաքականությունը հակախորհրդային բնույթի հակահեղափոխական գործողության միջազգային ակտ է (Չիչերինը՝ Օրջոնիկիձեին)² և այլն: Թուրքերին, անշուշտ, ամենաքիչ մտահոգողը իրենց գործողությունները հակահեղափոխական դիտարկելն էր, միաժամանակ անհայտ է, թե ով պետք է դա «թուրքերին ցույց տար»: Թուրքերի նպատակը մեկն էր՝ շարունակել զենք ստանալ Խորհրդային Ռուսաստանից, կոտորել հայերին և ճնշում գործադրել՝ Հայաստանի սահմաններն իրենց ճաշակով զծելու համար:

Իրականում հաղթանակած թուրքերին իրենց վայրագությունները «ցույց տվողը» այդ ընթացքում Չանգեզուրում թուրքերին դիմադրող բնակչությունն էր: Դիմադրեցին մինչև վերջ: Մինչև Չանգեզուրի բնակչության կամքի հաղթանակը «վիճելի համարվող» տարածքներից միայն Չանգեզուրը մնաց Հայաստանի կազմում: Շատ թանկ գին վճարեցին դրա համար և դեռ երկար պիտի վճարեին, ինչի մասին խոսուն վկայություններ կան Գրիշա Մմբատյանի «Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն» գրքում: Եզրափակենք դրանցից մեկով. «Շիկա-

էջ 492-493 (Բարցերոս, էջ 354-356), - <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/1019-1052.htm>:

¹ Տե՛ս ՌԳԱՍՍԻ, ֆ. 85, ց. С /Турция[Թուրքիա], գ. 18, թ. 1-2 (Բարցերոս, էջ 349), - <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/1019-1052.htm>:

² Տե՛ս ՌԳԱՍՍԻ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 111, թ. 1 (Բարցերոս, էջ 365), - <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/1053-1081.htm>:

հողում տեղական իշխանավորները տանել չկարողացան Բաբայան-Տեր-Գևորգյանց հոգևոր և ազնվական գերդաստանին: Թուրք ղաչաղի արածները պատմելուց հետո շիկահողցի Արուսն անցնում է «հայ ղաչաղների» 1929-ի գործողություններին. «Խաղաղ պիտի ապրեինք, - լաց լինելով պատմում է Արուսը, - բայց հիմա եկել, հորս են կալանավորում, ձեռ ու ոտը կապում: Տանում են Իսրայելի (Իսրայելը մինչև վերջ Սյունիքի բնակչության համար կռված պապն է) ողջ մնացած զավակներից մեկին: ... Հորս տունը «տուկի» տվին: Տարան մեր մեծ ղազանները, պղնձեղենը, գորգերը, կարպետները, տեղաշորը, պապիս ոսկե շղթայով գրպանի ժամացույցը, ոսկե օղերս, ...մատանիները, բոլորը հավաքեցին տարան: Տեղաշորն ինչու՞ տարան: Ջարդեցին մորս սնդուկները, պատռեցին բարձերը՝ փետուրները շաղ տալով տներով մեկ: Իսրայել պապս, աշխարհ տեսած, հազար բան տեսած, ապշած էր: Հետո մեր տուն մտան կոլխոզի նախագահն ու կուսբջջի քարտուղարը: Երկուսով իրենց օգնականների հետ շուռ տվին ամբարները, ցորենը թափ տվին ու տարան: Պապս աղաչում-պաղատում էր՝ մի քիչ ցորեն պահեք, երեխեքը ո՞նց են ապրելու: Հետո հարձակվեցին գրադարանի վրա ու հրաման տվին, որ գրքերը կրեն կոլխոզի պահեստ՝ «Պիտի վառենք քո գրքերը»: ...Մի քանի ժամից քեցին տարան մերոնց երեք հարյուր ոչխարը, ինը կովը, վեց եզը, ջորիները, ձին: Չհանգստացան: Մի քանի օրից լսեցինք, որ կտրում են մեր թթենիները, անգամ զկեռի ծառերն են կտրում, որից վառելափայտ դուրս չի գալիս: Վերացրին հունտոն ու շլորուտը... Հետո այգին վառեցին: Եվ դա արեցին մեր գյուղի ջահելները... Պապիս վշտերին վերջ չկար: Միսիթարության համար նա գյուղի ծայրին երկու զոհված տղաների հիշատակին աղբյուր էր կառուցել տվել՝ քարե նավով, քարե ծորակով, սիրուն կամարով ու փոքրիկ խաչով, ճակատին էլ գրվածք կար: Շիկահողցիք հարձակվեցին աղբյուրի վրա, ջարդեցին քարը, պոկեցին պատի խաչը, կեղտոտեցին շուրջը... Աղբյուրի ջուրն էին կեղտոտում: Պապս գնում մաքրում էր, իսկ նրան ծաղրուծա-

նակի էին ենթարկում, հայեցում էին: Մրանք քրիստոնյա չէին, բարբարոս էին: Պապս՝ արդեն ծեր, ուժասպառ ու հոգնած, վախենում էր մոտենալ աղբյուրին: Տարիներ անց էլ կողմերով ճանապարհ պիտի անցկացնեին: Էդ մեծ գյուղից խելքը գլխին մեկը չկար, որ մի բան աներ, աղբյուրը փրկեր: Միայն, ասում են, երեխաներն էին անհանգստացած՝ բա աղբյուրը, աղբյուրն ի՞նչ է լինելու: Գոնե սրբատաշ քարերը հանեին, մի տեղ դնեին: Ճանապարհը հենց աղբյուրի վրայով տարան... Էն սուրբ տղաների հիշատակը թաղեցին ասֆալտի ու բետոնի տակ ու հանգստացան: Սա վերջն էր, որով Իսրայելի ու Ջումշուդի գերդաստանի հետքերը ջնջեցին Շիկահող գյուղից: Մեր գյուղից, իրենց գյուղից...»: Գրիշա Մմբատյանն է հավելում.

«...Պղծվեց դաշնակցական և կոմունիստ եղբայրների ավագ եղբոր՝ Սուլթան Տեր-Գևորգյանցի հիշատակը: Սուլթանն այս գյուղի ամենալուսավոր կերպարն էր: Պահպանվում են նրա նամակները, որոնք հրաշալի ներկայացնում են 20-րդ դարասկզբի Սյունիքը, ազգամիջյան թշնամանքը, բախումները, ժողովրդի սոցիալական թշվառ վիճակը, հույսն ու սպասումները: ...Եզակի հարուստ գրադարան ուներ՝ հարյուրավոր գրքերից բաղկացած... Եվ աշխարհի հեռավոր մի անկյունում՝ Շիկահող գյուղի «Заживий дом»-ի հրապարակում, հրկիզում էին Սուլթան Տեր-Գևորգյանցի թանկագին գրքերը, օրագրերը, ձեռագրերը և... մագաղաթի փոքրիկ ձեռագիր մի մատյան: Վրեժ էին լուծում... գրքերից: Դա 1937 թվականի հոկտեմբերին էր»¹:

Վառողները հայերն էին: Երբ սա անում էին հարևան թուրքերը, ասում ենք՝ «արյան մեջ է թալանն ու սպանությունը», երբ անում ենք մենք՝ հայերս, ասում ենք՝ «ժամանակներն էին այդպիսին», «կարգադրություն էր», «ինքը չաներ, ուրիշն էր անելու»: Սյունիքի փրկության համար իրենց կյանքը ներդրողներից շատերը զոհվեցին խորհրդային արդարադատությանը, և մեղադրանքում գրվում էր նաև՝ «հայ-թուրքական կոիվներին մասնակցելու համար»: Սուլթան Տեր-Գևորգյանցի

¹Մմբատյան Գ., Երկաթե վարագույրից այս կողմ, Երևան, 2009, էջ 199:

(Արքայիկի) գրքերը վառեցին, բայց մնաց նրա տպագրված ժառանգությունը: Դրանք հիանալի նյութ են պարունակում 20-րդ դարասկզբի գյուղական մտավորականության արժեքները, ընթերցումները, աշխարհըկալումը, փիլիսոփայությունը հասկանալու համար: 1906-ին «Ընկերոջ նամակները գյուղից» շարքում Արքայիկը գրում է. «Մի աներիչ հասկացողութիւն է բուն դրել գիւղացու գլխում՝ ծածկել, անվերջ ծածկել իր մէջ կատարող անլուր վայրագութիւններ, պահել, միշտ թաքցնել ամեն յանցանք. լռել ու բնաւ անունը չտալ գերեզմանի դուռը հասցնող մահառիթ վերքերի, տարիներ շարունակ գաղել այն բոլորը, ինչ հրապարակ պիտի հանել ու նշաւակել անէծքի որոտով. կեղծել, ստել այն ամեն զագիր արարքները, ինչ բանալ ու լեռնացած ցատումով պատժել պէտք է: Գիւղի ո՛չ մի թերութեան մասին խօսել չի կարելի, այն համատարած խաւարում ծնող յանցանքի, յարաճուն կեղտերի մասին ձայն չպիտի հանել. այնտեղ կատարող ամեն տեսակ ոճիր, անարգանք յաւիտենական գաղտնիք պիտի մնան դրսի աշխարհին ու յարատենն անվերջ:.. Մեր գաղտնիքը միշտ մեր մէջ պիտի մնայ. այդպէս են կամենում մեր մեծերը, այդպէս պահանջում մեր վարիչները, ասում են, այդ է հրամայում և մեր նամուսը... Այնտեղ, գիւղում, գիւղի վերքերի, տանջանքի աղբիւրների մասին կարելի է խօսել մույթ անկիւններում, գիւղական արիւնարբունների, նրանց արարքների անունը կարելի է տալ փսփսուկով, միշտ չորս կողմը խլրջկոտալով. Գիւղի շահը այդ է պահանջում, այդ է ստիպում անել նոյն ինքը անհուն տառապանքի, անհաշիւ հրէշների մեծ զոհը՝ գիւղացին... Եթէ կհամարձակուեն ...«խոսել» - օ՛, այդ ժամանակ ամբողջ գիւղը հօօր թափով քո դէմ կկանգնի. կկանգնեն բոլորը, ...որ շնջիւնով իրենց սրտի խոստովանութիւնն էին անում, ... բոլոր բողոքաւոր կարծաւանդները-նոքի կելնեն քեզ խրատելու, քեզ դաս տալու՝ գիւղի օրէնքները քեզ սովորցնելու. ցոյց տալու քեզ քո չափը, բերնիդ սանձ դնելու... Կարելի է գողանալ, թալանել, վերջին պատառ հացը խլել թշուառի բերնից. կարելի է խեղդել, տարիներ տևող դանդաղ մահով հոգին հանել անտէր տնակին, ամեն միջոցներով ծծել տարին բոլոր անդուլ տքնող ու միշտ քաղցած մշակին... ու անպատիժ մնալ. գիւղը կպատժէ նրան,

ով գողին՝ գող, արիննարբուին՝ արիննարբու կանուանէ, կհալածէ նրան, որ լրբին՝ լիրբ, անամօթին՝ անամօթ կասէ. ով սևին սև կկոչէ վա՛յ նրան, ով խաւարի փէշը բարձրացրած՝ ապականւած կեանքը ցոյց կտայ. Գիւղը իր սոսկալի դատավճիռը պատրաստ ունի նրա համար, ով յաւիտենական ճահիճը այլափոխելու երազը իրագործելու անմտութիւնն ունի: Գիւղը այդպէս է պատժում» («Աշխատանք», 1906, N 41, էջ 8-9, N 42, էջ 11-12):

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏՅԱՆ